

gidos y regalados, allí es donde más nos ofenden y maltratan. [...] y es el deseo tan grande que casi todos tenemos de volver a España, que los más de aquellos, y son muchos, que saben la lengua como yo, se vuelven a ella [...]

La sexta parte está formada por apéndices (mapas y cuadros con datos muy precisos de todo lo expuesto en la obra), reproducción de documentos de la época muy representativos y enumeración de fuentes y bibliografía.

En definitiva, un trabajo sòlido y documentado que viene a proyectar mucha luz sobre las «zonas de penumbra» que, como nos recuerda el doctor Moreno Díaz, existían en el conocimiento y estudio de los moriscos de Castilla según la opinión del también gran experto Louis Cardaillac. Efectivamente,

estábamos acostumbrados a contemplar el tema a través de estudios sobre los «conflictivos» y «rebeldes» granadinos o los siempre «sospechosos» de colaboración con el Turco levantinos (sin olvidar a los aragoneses); pero la recopilación bibliográfica relacionada y manejada por el profesor manchego nos advierte de interesantes artículos de investigadores locales y nos recuerda importantes obras de personalidades ya mencionadas en este comentario.

Desde luego, no seremos nosotros quienes discutamos la calificación de sobresaliente *cum laude* por unanimidad a la tesis doctoral que constituye el germen del presente volumen.

Eloy Garrudo Tripiana

Universitat Autònoma de Barcelona

BERNABÉ PONS, Luis Fernando

Los moriscos. Conflicto, expulsión y diàspora

Madrid: Los Libros de la Catarata, 2009. 190 p.

Pocs temes es presenten tan delicats avui dia com la relació d'Europa amb l'islam i els seus creients. Actualment, i en un context d'acollida d'immigració d'arrels musulmanes, ens preguntem i indaguem sobre les relacions històriques entre cristians i musulmans en l'àmbit religiós, però també molt més enllà d'aquest: hem compartit espais; però, som una mateixa societat? Compartim o hem compartit cultura? Què tenim en comú? Què ens diferencia? Podem acceptar la convivència amb aquell que no és d'arrel cristiana dins les fronteres europees dins d'un marc de convivència normalitzat? En quin grau d'integració? Ens ve de nou o hem oblidat com fer-ho? Són moltes les preguntes que, justament o injustament, sorgeixen. Per això crec convenient repassar les nostres relacions amb el germà islàmic, que no sempre ha estat aliè, desconegut o llunyà, sinó un veí, un amic, un familiar, un ascendent i part de nosaltres. En aquest sentit, el llibre que ens presenta Bernabé Pons ens acosta a una

part de la història peninsular que retrata un moment no gaire més llunyà al nostre en sensibilitats i insensibilitats respecte al tracte que donem a aquesta qüestió diferencial. Fem-hi un cop d'ull i descobrim qui van ser els moriscos i quina relació hi vam guardar. Tota una lliçó aplicable a l'avui per entendre contextos i actes actuals que ens dona Bernabé Pons amb la seva obra.

El llibre s'estructura seguint el seu títol al peu de la lletra: tres parts clarament diferenciades corresponents al conflicte previ existent en una societat que es declarava de manera oberta religiosament i políticament cristiana, l'expulsió de la comunitat morisca i la seva diàspora arreu de les geografies que la van acollir, de més o menys bon grat. Aquestes tres parts queden lligades entre si en un discurs de lògica evolució contínua que facilita la lectura comprensiva del discurs, que es presenta cronològicament ordenat i aporta testimonis contemporanis extrets de diferents documents, donant cos a una refle-

xió profunda i multifocal sobre la qüestió, ja que no es limita a una visió eurocèntrica del procés, sinó que permet diferents perspectives assumint la situació viscuda per part de les autoritats espanyoles, otomanes, moriscques i de la gran massa anònima (o no tant en alguns casos, ja que se'n conserven textos testimonials) que protagonitza la vivència. Tot plegat queda relligat al final amb un compendi cronològic dels fets i una bibliografia per a qui vulgui estendre's més en el tema morisc. Prou complet en general, malgrat que potser es trobaria a faltar una petita conclusió o sumari final en forma de reflexió global que queda vagament exposada en poc més d'una pàgina sense tampoc prendre posicions. De totes maneres, les posicions i pensaments han d'anar sorgint d'un mateix a mesura que es va avançant en la lectura, ja que sembla ser que Bernabé Pons tan sols ens guia.

El discurs comença amb una pregunta d'ubicació clara: Qui eren els moriscos? D'on van sorgir? Preguntes per a les quals l'autor ens remet a la definició clàssica que ens diu que els moriscos van ser els musulmans hispans obligats a convertir-se al cristianisme per la monarquia (p. 9), si bé ens adverteix que no es pot prendre aquesta com una definició exacta ja que no hi ha uns elements definidors clars de la comunitat morisca, ni geogràfics (es trobaven dispersos per diversos punts peninsulars), ni religiosos (perquè oficialment havien estat convertits al cristianisme i des d'un punt de vista teològic no podien ser discriminats per aquest àmbit), ni per llengua (alguns parlaven àrab, en distints dialectes, i d'altres castellà), etc. Tot seguit es passa a analitzar l'aspecte més formal i polític de la condició a què es van veure sotmesos aquells que de fe musulmana a la Península es van veure convertits al cristianisme, de manera que Bernabé Pons ens remet directament a les capitulacions de Granada després de caure aquest últim bastió islàmic en l'anomenada Reconquesta el 1492, les quals expressen un respecte (que hauria de ser més formal i momentani que real i de llarga durada) cap als vençuts si hem de jutjar per la lectura: «*El espíritu, for-*

mal al menos, de tales capitulaciones era el de preservar las estructuras sociales, jurídicas y religiosas de los que habían sido vencidos, así como la integridad de sus rasgos culturales. Los musulmanes granadinos pasaban a ser súbditos cristianos con las garantías de una amplia y generosa autonomía» (p. 21). Aquesta realitat, però, passaria a ser cada cop més menystinguda, i no tan sols per als granadins, en pro d'una volguda i forçada integració i aculturació en la comunitat cristiana fins al punt que s'arribarà a parlar de criptoislamisme i criptomusulmà per definir aquells conversos que optaren per portar una doble vida: la pública cristiana i l'íntima de fe musulmana, de manera que fins al segle XVIII encara sentirem a parlar d'aquesta doble via vital malgrat les expulsions massives de moriscos d'inicis del segle XVII. S'arribarà a quotes molt altes d'integració de part de la comunitat morisca, però els moriscos no seran mai considerats com a iguals al cent per cent, si més no a l'hora d'accedir a certs privilegis o estatus socials, per més que es tracti de moriscos adinerats o de bon llinatge. Socialment, sempre tindran un sostre de vidre del qual no podran passar, i arribaran a situacions frustrants i humiliants.

Aquests dubtes sobre la real conversió dels moriscos i de la seva potencial i total integració van ser aplacats primer per uns polítiques de pedagogia i predicació cristianes molt intenses, que potser no van donar els fruits esperats per les cúpules religioses i polítiques de l'època, i a última hora es va arribar a prendre una decisió tràgica per a un segment de població no sempre cohesionada i molt diversificada culturalment i geogràficament, que, al cap i a la fi, va ser posat dins d'un mateix sac i va acabar expulsat de territori cristià. Aquí és on s'enceta el segon dels tres pilars del llibre, el de l'expulsió, començant pels moriscos valencians, que van ser els primers a ser nomenats de cara a l'abandonament forçat de la Península (eren considerats els més problemàtics), ja el 30 de gener de 1608. Tot i que no es pot parlar

d'una demanda popular, malgrat els recels que despertaven, la seva expulsió es va firmar finalment el 4 d'abril de 1609, i a ells seguirien els moriscos castellans i aragonesos. Alguns es varen avançar a la proclama i van emigrar voluntàriament un temps abans; gràcies a això van poder deixar les seves llars de manera més tranquil·la i pacífica i, segurament, amb més garanties, enduent-se gran part del seu patrimoni i coneixement, ja que es comptaven tots els camps professionals, des del més baix al més alt, entre aquesta comunitat. Òbviament, no va ser una expulsió sense conflictes, i així es van donar casos de rebel·lions de més o menys calat (algunes de prou importants) a les muntanyes, on van refugiar-se els foragitats que resistien a les autoritats, malgrat que van acabar per ser sufocades. Alguns dels moriscos, però, van poder quedar-se amagats, dissimulats i ajudats per veïns i amics cristians, o gràcies a dispenses de caire familiar o religiós amb suport de la parròquia pertinent. També van rebre suport per part dels senyors que els tenien com a súbdits i vassalls, més per interessos econòmics i de força de treball que no pas per qüestions d'humanisme, cosa que va portar algunes disputes entre aquests senyors i la monarquia. No era un tema banal o irrisori, ja que la historiografia moderna xifra en unes 300.000 persones les que van ser expulsades a partir de 1609¹, xifra que possiblement s'hauria de tancar a l'alça quan, a principis de juny de 1614, el rei Felip III va considerar que finalment l'expulsió havia arribat al seu final. Potser tenia llavors la sensació d'haver-se desfet, per fi, d'una comunitat que no s'acabava d'aculturar i professar el cristianisme més sincer i, alhora, d'una suposada quinta columna musulmana en temps en què, políticament, el problema del turc era una amenaça per al seu regne i Europa en general? Sens dubte, això va influir a l'hora de prendre la decisió culminant.

I la diàspora. On van anar aquells que van ser embarcats i desterrats? Quin destí els va esperar? Què s'emportaren del seu passat

a Espanya i què aportaren a les seves societats d'acollida? Quina és l'empremta que van deixar amb el seu pas i la seva reubicació? Què n'ha quedat? Ja hem comentat abans que alguns van poder romandre a la Península, i alguns tornarien de l'exili amb no prou dificultats, si bé una gran majoria va abandonar la seva terra per anar a buscar-ne una d'altra, imposada o triada. Els destins més recurrents sembla ser que van ser el Marroc, Algèria i Tunísia, i alguns encara es van aventurar a arribar fins a Turquia, seu del poder otomà, encara que en casos ja individuals es compta la presència morisca també a Síria, Egipte, el Iemen, etc. Sovint van ser acceptats amablement per les noves societats, algunes d'elles encara en vies de construcció i consolidació, a vegades fins i tot rebuts amb plans estructurats per part de les autoritats otomanes. D'altres cops, en canvi, el destí que els va rebre va ser la mort en mans de tribus berbers o a la intempèrie. Però allà on varen anar, van deixar una marca visible en forma de noves concepcions d'agricultura, d'urbanisme, d'importació lèxica i altres aspectes culturals que avui en dia es poden rastrejar, especialment a Tunísia.

Així doncs, és indubtable que les cultures europees i les nord-africanes, cristians i musulmans, compartim eixos culturals inequívocs que se solapen per convivència històrica i per enriquiment mutu, a vegades directament, a vegades a partir de frontisses socials com van ser els moriscos. No cal oblidar, doncs, que el flux d'idees, maneres de fer, de viure, de conuiu i de tolerar ja té un gran bagatge històric a l'esquena, i seria una llàstima fer ulls cecs a aquesta realitat, oblidar-la i començar de zero en un moment en què, ara més que mai, necessitem reflexionar sobre allò que ens uneix més que no el que ens separa per poder gestionar la delicadesa de la nova (?) etapa de convivència amb l'islam.

Anna Masferrer i Gallart
Universitat Autònoma de Barcelona

1. *Idem*, p. 141.